

BULLETIN VÚZE

č. 2/2004

Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky

K ROZVOJI ZEMĚDĚLSTVÍ A VENKOVA V ZEMÍCH STŘEDNÍ A VÝCHODNÍ EVROPY

Poznatky z konference organizované Světovou bankou

Obsah

Úvod.....	1
Změny přístupů k rozvoji venkova – lekce pro nově vstupující země (C. Csaki).....	1
Rozvoj venkova v diverzifikované Evropě – italské zkušenosti (F. Sotte).....	4
Společná zemědělská politika EU a zkušenosti z nových spolkových zemí Německa (U. Koester)...	5

Úvod

Ve dnech 1. a 2. dubna 2004 se pod záštitou Světové banky konala mezinárodní konference k problémům rozvoje zemědělství a venkova v zemích střední a východní Evropy (ZSVE). Z celé řady příspěvků bylo pozoruhodné zejména vystoupení C. Csakiho (Světová banka), F. Sotteho (Univerzita Ancona, Itálie) a U. Koestera (Univerzita Kiel, SRN).

Nejzajímavější vystoupení byla českými účastníky konference, jmenovitě D. Vaňkem a T. Douchou ve zkráceném znění zaznamenána. Považujeme za užitečné seznámit širší odbornou veřejnost s jejich obsahem.

Změny přístupů k rozvoji venkova – lekce pro nově vstupující země

(C. Csaki, Světová banka)

Koncepce rozvoje venkova v ZSVE je ovlivňována následujícími skutečnostmi a trendy:

- většina farem je tržně orientována a pokračuje tendence k jejich zvětšování;
- většina venkovské populace není vlastníkem půdy;
- příspěvek zemědělství k HDP se snižuje;
- trh vstupů a výstupů se integruje a stává se více sofistikovaným;
- stále větší podíl zemědělské produkce se realizuje na mezinárodních trzích, avšak podíl zemědělství na vývozu celkem ve většině zemí klesá;
- ve venkovských domácnostech se zvětšuje podíl příjmů z nezemědělských činností, které jsou však stále ve většině případů spjaté se zemědělskými aktivitami;
- zemědělství se stává čistým příjemcem státních výdajů, tj. jeho přínos ve prospěch státního rozpočtu je menší než činí objem státní podpory do zemědělství.

Koncepce rozvoje venkova má v jednotlivých světových regionech různá pozadí. V EU se koncepce rozvoje opírá o multifunkční zemědělství, zatímco v USA se záležitosti rozvoje venkova teprve dostávají do popředí zájmu. Světová banka reaguje na růst světové chudoby. OECD se staví spíše za holistický přístup s důrazem na tvorbu pracovních příležitostí na venkově. Rozvíjející se země se orientují na zemědělství ve vícesektorovém rámci.

Trvale udržitelný rozvoj venkova vyžaduje multidisciplinární přístup. Sektorový přístup je nezbytný, není však postačující. V pojetí C. Csakiho jde o integraci hardware (infrastruktura a zemědělské technologie) se software (instituce), se zvýšeným důrazem na infrastrukturu venkova. Řešení problémů musí být založeno na spoluúčasti komunity při posilování „rural governance“ v souladu s principy subsidiarity a při posilování významu soukromého sektoru a tržních

mechanizmů. Rozvoj institucionálního rámce a kapacit venkova vyžadují dlouhodobě koncipovanou rozvojovou pomoc prostřednictvím konkrétních programů, nikoliv projektů, s podporou specifických regionů. Pilotní projekty a experimenty jsou sice rovněž žádoucí, avšak jejich opakovatelnost musí být cílově orientovaná.

Možná vize rozvoje venkova:

- Obyvatelé venkova mají takovou životní úroveň a kvalitu života, která by se významně nelišila od obyvatel měst.
- Venkovské komunity nabízejí spravedlivé ekonomické příležitosti pro všechny své obyvatele bez ohledu na dosaženou úroveň příjmů, statut či pohlaví.
- Venkovské komunity jsou dynamické, trvale udržitelné, dostatečně atraktivní a životaschopné a poskytují dostatek pracovních příležitostí.
- Venkovské oblasti přispívají k rozvoji celé společnosti a národního hospodářství a představují dynamické propojení venkovských sídel, větších měst a městských oblastí.
- Venkovské oblasti se přizpůsobují probíhajícím ekonomickým, sociálním, kulturním a technologickým změnám a rovněž změnám v životním prostředí.

Důraz musí být proto nyní kladen na podporu vícestranného rozvoje venkova, na začlenění veškerého existujícího dění do venkovského prostoru, na kapacity generující příjmy venkovské populace, na prostor poskytující zázemí veškeré venkovské populaci (včetně venkovské chudiny), na vytváření aliancí všech zainteresovaných skupin (stakeholders) se vztahem k venkovu a na opatření reagující na důsledky globálního rozvoje (obchod, podpory, klimatické změny).

Současné strategické priority rozvoje venkova:

- vytváření institucionálního prostředí pro všestranný a trvale udržitelný růst venkova;
- zvyšování produktivity zemědělství a jeho konkurenceschopnosti;
- podpora ekonomického růstu oborů nezemědělské povahy;
- zlepšování sociálních podmínek života, vytváření rovných příležitostí pro obě pohlaví, řízení rizik a snižování zranitelnosti venkova;
- podpora trvale udržitelného rozvoje přírodních zdrojů.

Výše naznačené priority se promítají do nových přístupů k zemědělství:

- přesun od produkce tradičních plodin (staples) k pěstování plodin s vyšší hodnotou;
- přesun od jednostranného zaměření na zemědělství k širšímu politickému kontextu, včetně respektování dopadů globálních změn;
- přesun pozornosti od produkčních parametrů k požadavkům trhu včetně snahy po dosažení srovnatelných příjmů;
- přesun od primární zemědělské výroby do potravinových řetězců;
- přesun od zemědělství k veškerému venkovskému prostoru;
- přesun od homogenního chápání farem k jejich heterogenitě;

- přesun od veřejných vztahů k vztahům PPP (Public-Private-Partnerships), včetně rozvoje založenému na aktivitě komunit (community driven development);
- přesun od vyhýbání se problémů k jejich čelení (biotechnologie, lesnictví, voda).

V ZSVE-10 (tj. v nově vstupujících zemích) je podíl venkovské populace relativně vysoký (např. v ČR 25 %, ve Slovinsko 50 %, v Polsko 35 %, na Slovensku 42 % a v Maďarsku 35 %). Přístup ke kvalitním vodním zdrojům včetně vodovodní sítě ve srovnání s městskými oblastmi je vyvážený např. v Maďarsku, Slovinsku a Litvě, velmi nedostatečný např. v Polsku, Lotyšsku a na Slovensku. Rozvoj venkova v ZSVE-10 je souhrnně charakterizován:

- silnou orientací na zemědělství;
- omezenými zkušenostmi souvisejícími s rozvojem venkova¹;
- významnými regionálními rozdíly;
- skutečností, že nejméně rozvinuté oblasti jsou převážně venkovské oblasti;
- většími problémy s chudobou;
- méně rozvinutou infrastrukturou venkovských oblastí;
- silnější sociální soudržností ve venkovských oblastech;
- nevyjasněnými a často se měnícími odpovědnostmi státu za rozvoj venkova.

Doporučení pro ZSVE-10:

- zemědělství sice zůstává dominantním uživatelem půdy ve venkovských oblastech, není a nezůstane dominantní formou ekonomických aktivit na venkově²;
- hlavní důraz musí být kladen na rozšiřování pracovních příležitostí;
- musí dojít k přesunu zájmu od produkčně koncipovaného rozvoje ke zvyšování produktivní kapacity venkovské populace;
- venkovské oblasti musí být plně integrovány do tržní ekonomiky;
- musí být prohloubeny vazby mezi menšími městskými centry a navazujícími venkovskými oblastmi;
- strategie rozvoje venkova musí využít koncepcí ověřených a aplikovaných v rámci programů rozvoje městských oblastí;
- musí existovat instituce pro podporu rozvoje soukromého podnikání na venkově.

To vše si vynucuje decentralizovaný a vícesektorový přístup k rozvoji venkova, přesun od převážně malých ke středně velkým projektům (s prioritním uplatněním technických a ekonomických kritérií) a prohloubení spolupráce veřejného sektoru se soukromým sektorem.

¹ Spíše jde o jiné zkušenosti, které jsou dány rozdílným historickým vývojem (pozn. autorů).

² Toto tvrzení je výrazně diferencováno podle jednotlivých ZSVE-10 (např. situace v Polsku versus situace v ČR) (pozn. autorů).

Rozvoj venkova v diverzifikované Evropě – italské zkušenosti

(F. Sotte, Univerzita v Anconě, Itálie)

Rozvoj venkova lze ukázat na příkladu regionu Marche jako typického zemědělského regionu ve střední Itálii. V období 1950 až 1960 v této oblasti naprosto převládalo zemědělství, resp. nebyly rozvíjeny jiné ekonomické aktivity. Region se stával odlehlým, izolovaným územím, postiženým emigrací. Úloha oblasti byla redukována na zajištění dostatku zemědělských surovin (food security) a levné pracovní síly (spojené s emigrací).

V období 1960 až 1990 se v oblasti rozvíjí průmysl a zároveň dochází pod vlivem Společné zemědělské politiky EU k „industrializaci“ zemědělství. Dochází k exploataci a „spotřebě“ rurality. Zároveň narůstá riziko vzniku nového dualismu ve venkovských oblastech (vnitřní území versus vnější oblasti).

Po roce 1990 se rozvíjí post-industriální ruralita. Společnost vyžaduje od venkovských oblastí nové role – ochranu přírody a krajiny, příležitost k bydlení a turistice, hospodaření s vodou a energií, kvalitu, bezpečnost a diverzitu potravin. Stoupá význam teritoriální dimenze venkova (včetně teritoriálního marketingu), integrace a diverzity. Od podpory rozvoje venkova prostřednictvím rozvoje zemědělství se plně přechází k podpoře zemědělství prostřednictvím rozvoje venkova.

Ani vysoce účinné a produktivní zemědělství již tedy není schopno zajistit plnohodnotný rozvoj venkova. Role zemědělství je přitom stále významná, musí se však měnit od „statutu“ k „chování“ (od „subjektu“ k „projektu“) na bázi kontraktů. Nižší cena práce jako současná komparativní výhoda zemědělství nebude zřejmě dlouhodobě udržitelná. Na významu nabudou „přírodní produkty tradiční venkovské společnosti“.

Společná zemědělská politika EU a zkušenosti z nových spolkových zemí Německa

(U. Koster, Univerzita v Kielu, SRN)

Výchozí situace zemědělství v bývalé NDR (v roce 1990) byla charakterizována velkými farmami (v porovnání se situací v západních spolkových zemích), které hospodařily vysoce neefektivně (spotřebovávaly neúměrně více práce a kapitálu na jednotku produkce). Celý sektor zemědělství se jevil být ekonomicky neživotaschopný a odsouzený k bankrotu.

Po připojení dochází k významným změnám. Zemědělství se přizpůsobovalo novým podmínkám mnohem rychleji než ostatní národohospodářské sektory. Výrazně poklesl počet pracovníků v zemědělství, vzrostly hektarové výnosy a užitkovost zvířat. Farmy se zmenšily, avšak stále zůstávají mnohem větší než farmy v západních spolkových zemích. Rychle se změnily i výrobní struktury. Rozmanité právní formy podnikání prokázaly – až na výjimky – svou konkurenceschopnost. Po deseti letech lze konstatovat, že zemědělství v nových spolkových zemích je podstatně konkurenceschopnější než ve starých spolkových zemích.

Hlavní determinanty tohoto vývoje a rychlé restrukturalizace zemědělství v nových spolkových zemích:

- makroekonomické a sociální prostředí: sociální síť, fungující trhy výstupů a vstupů, vyšší mzdy, investiční podpory ve prospěch kapitálově intenzivní produkce zemědělství v nových spolkových zemích;
- Společná zemědělská politika EU: stabilní ekonomické prostředí (podpora cen, produkční kvóty, uvádění půdy do klidu, přímé platby), zavedení přímých plateb v roce 1992 a investičních programů ve prospěch rozvoje farem, z druhé strany zemědělské podniky v nových spolkových zemích byly diskriminovány restrikcemi podpor, pokud se jednalo o velké farmy, výrobními kvótami a dalšími regulačními nástroji;
- specifické nástroje zemědělské politiky SRN: podpora likvidity (ve startovacím období), národní podpory, podpory rozvoje informačních systémů a poradenství, podpory vzniku fungujících trhů půdy a úvěrů, program dobrovolného uvádění půdy do klidu, investiční programy pro farmy a zpracovatelský průmysl.

Jak lze hodnotit dosavadní vývoj?

- Zemědělství v nových spolkových zemích ukázalo značnou ochotu a schopnost k přizpůsobení se.
- Velké farmy jsou životaschopnější a snadněji se přizpůsobují než malé a střední farmy.
- Značné rozdíly ve struktuře farem mezi starými a novými spolkovými zeměmi přetrvávají a budou zřejmě trvalé povahy.

- Co je dobré pro zemědělské podniky a celý zemědělský sektor není vždy výhodné pro celé národní hospodářství³.
- Ukládání půdy do klidu je významným opatřením.
- Efekty investičních programů ve prospěch zemědělských podniků jsou vysoce diskutabilní.
- Některá agrárně politická opatření vedou k podnikatelským nejistotám (kvóty, nejasná vlastnická práva, podpora cen).

Souhrnně lze vymezit tyto pozitivní zkušenosti:

- Farmáři jsou ochotni a schopni se přizpůsobit, přičemž velké farmy jsou v tomto směru pružnější než farmy malé a střední.
- Správná očekávání (expectations) manažerů farem jsou pro tvorbu konkurenceschopného sektoru nejdůležitější.
- Neexistuje univerzální optimální velikost farem či právní forma farem, avšak individuální farmáři či partnerské farmy jsou při stejné velikosti lepší než korporativní farmy; problémy přetrvávají u družstev.
- Mezi nejdůležitější determinanty patří tržní informační systémy a poradenské systémy.
- Totéž platí pro trh půdy a úvěrů, kde se však nelze obejít bez ingerencí státu.

Mezi negativní zkušenosti patří zejména:

- Proces přizpůsobování brzdí netransparentní a nepředvídatelné agrárně politické nástroje a nejasné vlastnické vztahy.
- Podpora investic je velmi diskutabilní záležitostí.
- Přímé platby vázané na faktory výroby či produkty vykazují nízkou transferovou účinnost.
- Nástroje zemědělské politiky mohou mít negativní dopady do rozvoje venkova.

Vybrané ukazatele zemědělství v nových spolkových zemích ve srovnání se situací v zemědělství starých spolkových zemí dokládá následující tabulka.

³ *Reálný růst HDP byl až do roku 1996 v nových spolkových zemích vyšší než ve starých spolkových zemích, po roce 1996 je tomu naopak. HDP na obyvatele dosahoval v nových spolkových zemích SRN v roce 1998 necelých 56 % tohoto ukazatele za staré spolkové země (v roce 1991 to bylo kolem 30 %). Přes často výrazně vyšší kapitálovou intenzitu dosahují rozhodující národohospodářské sektory v nových spolkových zemích podstatně nižší produktivity práce ve srovnání se starými spolkovými zeměmi SRN (od 25 % v sektoru zpracování ropy po 89 % v sektoru zpracování dřeva). Průměrná mzda dosahuje (1998) v nových spolkových zemích necelých 72 % úrovně starých spolkových zemí (v roce 1990 to bylo pouhých 7,4 %).*

Tab. 1 - Ukazatelé zemědělství ve starých (SZ) a nových (NZ) spolkových zemích SRN

Ukazatel	MJ	1990		1998		index 98/90	index 98/90	index 98
		SZ	NZ	SZ	NZ	SZ	NZ	NZ/SZ
Počet farem (větších než 1 ha)	počet	648 772	5 110	484 300	32 013	74,65	626,48	6,61
Počet pracovníků	osob	1 617 000	825 200	1 116 500	144 500	69,05	17,51	12,94
Stavy skotu	tis.ks	14 542	5 540	12 229	2 712	84,09	48,95	22,18
Stavy dojníc	tis.ks	4 771	1 906	4 838	954	101,40	50,05	19,72
Užitkovost dojníc	kg/rok	4 857	4 260	5 560	6 430	114,47	150,94	115,65
Stavy prasat	tis.ks	22 036	11 088	22 717	3 582	103,09	32,31	15,77
Výnosy pšenice	t/ha	6,66	5,54	6,12	6,06	91,89	109,39	99,02
Cena mléka	DEM/kg	0,626	n.a.	0,584	0,570	93,29	x	97,60
Nájemné za půdu/rok	DEM			486,9	174,7			35,88
Tržní cena půdy	DEM/ha			33 629	6 365			18,93
Velikost farem	ha			47	595			1265,96
- individuální farmy	ha			46	168			365,22
- partnerské farmy	ha			66	400			606,06
- právnické osoby	ha			x	1 524			
Podíl najaté půdy	%			56,8	95,2			167,61
- individuální farmy	%			56,0	87,2			155,71
- partnerské farmy	%			74,9	95,6			127,64
- právnické osoby	%			x	96,6			
Počet pracovníků/100 ha	osob			3,6	2,0			55,56
- individuální farmy	osob			3,6	1,4			38,89
- partnerské farmy	osob			3,5	1,3			37,14
- právnické osoby	osob				2,3			
Počet DJ/100ha	ks			161,8	63,6			39,31
- individuální farmy	ks			162,1	37,0			22,83
- partnerské farmy	ks			155,5	34,1			21,93
- právnické osoby	ks				76,3			
Kapitál DM/ha	DEM			26,5	5,7			21,51
Podíl vlastního kapitálu	%			86,1	54,3			63,07
Přímé podpory DM/100 ha	DEM			57,2	72,8			127,27
Zisk + pracovní náklady/prac.	DEM			37,9	44,5			117,41
- individuální farmy	DEM			37,8	46,7			123,54
- partnerské farmy	DEM			40,3	62,0			153,85
- právnické osoby	DEM				41,7			
ROE (výnosnost kapitálu)	%			-0,3	2,6			290,00
- individuální farmy	%			-0,3	4,2			450,00
- partnerské farmy	%			0,4	17,9			4475,00
- právnické osoby	%				0,6			

Zpracovali: Dr. Ing. D. Vaněk,
Doc. Ing. T. Doucha, CSc.